

О. Черненко, асп.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПРО УКРАЇНСЬКІ ДУМИ

У сприйнятті усної народної творчості в Т. Шевченка було два періоди: перший етап у пізнанні народної культури – несвідомий – бере початок у дитячих та юнацьких роках Т. Шевченка, коли фольклор входив у його свідомість природно і відкладався там на підсвідомому рівні, як у звичайного носія фольклору. Тоді ж він почув перші думи.

Другий етап – свідомий, коли, відірвавшись від природного оточення, Т. Шевченко подивися на фольклор очима освіченої людини, митця. На

цьому етапі він постає вже як збирач фольклору.

У повісті "Близнець" Т. Шевченко розповідає про це вустами свого героя – знавця української народної пісні: "Я, как собиратель народных песен, много записал... вариантов и самих песен, нигде мною прежде не слышанных" [11, 24].

Принципи, якими керувався Т. Шевченко у спостереженнях над народною творчістю, відображені у передмові до другого, не здійсненого видання "Кобзаря" (1847). У ній він говорить: "Прочитали собі по складах "Енеїду" та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають <...> як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать..." [10, 375].

Збереглося 4 робочих альбоми Т. Шевченка і 5-й – частково. Це – період з 1839 по 1858 рр. У цих альбомах записи здійснені Т. Шевченком або на його прохання іншими особами доповнені у різний час малюнками, ескізами, пейзажними зарисовками та ін. До них увійшли записи народних пісень, а також їхні інтерпретації та редакції, здійснені самим Т. Шевченком.

Серед цих записів часто трапляються уривки пісень. Зафіксовані окремі строфи із середини або з кінця пісні, що свідчить про те, що вони видались поету особливо виразними, і він, мабуть, мав намір використати їх у власній творчості. У таких випадках над Т. Шевченком – збирачем фольклору брав гору Шевченко-поет [8, 445].

Ремінісценції з дум мали для поета принциповий характер. Так, наприклад, у поемі "Гамалія" Дніпро звертається до Великого Лугу і Хортиці: "Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? / Хортице-сестро? / Загула / Хортиця з Лугом: "Чую, чую!". Це ремінісценція основної колізії думи "Розмова Дніпра з Дунаєм", тоді ще не надрукованої: тут Дніпро звертається до Дунаю, так само, як і в "Гамалії", переймаючись долею козаків, а той заспокоює його: "Іх турки не постріляли, не порубали, / До Города-царя в полон не забрали"; згадується "Хортиця" і прихильні до козаків "річки низовії, поміщниці Дніпровії" [7, 258].

Джерелом ремінісценції були й думові формули, як-от: "У неділю рано-пораненьку", що використовується у поезіях "Тарасова ніч", "Сліпий", "Хустина", "Ой у неділю рано-пораненьку", "У неділеньку та ранесеньку", а також окремі рядки дум [5, 17].

Як популяризатор творів українського фольклору, Т. Шевченко виступив у "Букварі Южнорусском" 1861 р. Саме це видання засвідчило ставлення Т. Шевченка до фольклору як митця, збирача і педагога. Випущений окремою книжкою на початку січня 1861 р. у Петербурзі на кошти Т. Шевченка (тиражем 10 000 примірників), "Буквар Южнорусській" був першим у серії задуманих поетом навчальних посібників, яку він не встиг здійснити.

"Букварь Южнорусский" містить алфавіт (літери друковані й рукописні) та тексти для читання (уривки зі зроблених раніше українських переспівів "Псалмів Давидових"). Половину книжки становлять фольклорні тексти – думи та приказки. Нас цікавлять у "Букварі" думи: "Дума про пирятинського поповича Олексія" та "Дума про Марусю Попівну Богуславку".

У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" Т. Шевченко подає свої роздуми про думи та перераховує деякі з відомих йому: "Недавно кто-то печатно сравнивал наши, т. е. малороссийские думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии. А я смеялся такому высокомерному сравнению, а теперь, как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравнитель прав, и, с своей стороны, я готов даже увеличить его сравнения. Я читал – разумеется, в переводе, Гнедича – вычитал, что у Гомера ничего нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как например дума "Иван Коновченко", "Савва Чалый", "Алексей, попович пирятинский", или "Побег трех братьев из Азова", или "Самойло Кишка", или, или – да их не перечтешь. И все они так возвышенно-просты и прекрасны..." [11, 238].

Т. Шевченко читав думи у записках, зроблених його друзями, знайомими, зокрема П. Кулішем, братами Лазаревськими, П. Чуйкевичем. Певний вплив на Т. Шевченка мали фольклорні зібрання М. Максимовича, П. Лукашевича, Л. Жемчужникова, тексти яких поету були добре відомі не лише з публікацій.

Так, "Думу про Марусю Попівну Богуславку" взято зі збірника "Записки о Южной Руси" (СПб., 1856. – С. 210–214), де вона має заголовок "Дума о Марусе Богуславке". Загалом дума відома у "12-х варіантах (у тому числі – три уривки і два тексти, записані від одного співця). Час записів – з 50-х років минулого століття до 30-х років ХХ ст., більша частина їх зроблена на Полтавщині, в районах Богодухова, Зінькова, Кобеляк, Миргорода, але відомий і уривок з Волині" [4, 130].

Думу, яку записав П. Куліш, а потім використав і Т. Шевченко, записав М. Неговський від кобзаря Ригоренка на Харківщині в першій половині 50-х років ХІХ ст. у селі Красний Кут (Богодухівського повіту на Харківщині).

Т. Шевченко згадує цю думу в повістях "Музыкант" і "Прогулка с удовольствием и не без морали". У першій повісті кріпосний музикант Тарас Федорович розповідає, як у дитинстві сиротою прибився до кобзаря "вожаком". Він пригадує, що йому подобався цей сліпець: "А в особенности мне нравилось, когда он сам для себя, медленно перебирая струны бандуры, тихонько напевал: / "На мори сыньому, на камени билому / Ясный сокол квылеть-проквыляе..." / Что-то необыкновенное представлялось моему детскому воображению в звуках и словах этой унылой песни". Наведені рядки становлять початок "Думи про Олексія Поповича", а також думи "Буря на Чорному морі", але

"багато дослідників вважають її тільки окремою редакцією цього твору" [4, 33].

У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" оповідач засинає й бачить уві сні бурю на морі. "В густой и тихой октаве бури мне послышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, "Думы об Алексее, пирятинском поповиче". Далі наводиться початок думи, де до тих двох рядків, що наведені у повісті "Музыкант", додано ще два. Цей фрагмент не має помітних аналогій із записами, надрукованими до часу праці Т. Шевченка над повістями; скоріш за все, він пригадав з пам'яті почуте колись у живому виконанні [5, 17].

Початок думи про Олексія Поповича розповідач обирає за епіграф до "своей будущей поэмы". Таким чином, у Шевченкових повістях ця дума виступає як високої естетичної цінності синтетичне явище вітчизняного фольклору, яке впливає на становлення нової культури українського народу. Гра і рецитація її початку сліпим кобзарем для себе, для задоволення власних естетичних потреб, пробуджує у головного героя повісті "Музыкант" – талановитого музики з народу – перші, ще неусвідомлені прояви почуття прекрасного, а спомин про виконання цієї думи кристалізує в художника і поета, розповідача повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", задум написати поему в душі українських народних дум [5, 17].

Дума "Олексій Попович" – "одна з найскладніших за генезою та подальшою еволюцією і належить до чи не найдавніших українських дум". За даними Плісецького, дума "відома в 27 записах (чотири опублікував Б. Кирдан). Найстаріший запис В. Ломиковського – близько 1805 р. ("Повести малороссийские", опубл. П. Житецький), найпізніший – 1930 р. Дума була поширена у відносно великому ареалі: на Харківщині, Полтавщині, рідше траплялась на Чернігівщині" [4, 154].

У записі 1805 року, що є найдавнішим записом цієї думи, кошовий наказує відрубати у грішника "з правої руки пальця-мізинця" та кинути в Чорне море. У пізніших записах цієї деталі вже немає, бо досить і щирого каяття, щоб сталося "велике диво" – море заспокоїлося, а хвиля "усіх козаків до острова Живцем прибивала".

Отже, вміщені у "Букварі" думи є певним чином репрезентативними щодо українського фольклору. "Маруся Богуславка" – одна із найяскравіших дум невірницького циклу, це дума з розвиненим, напруженим сюжетом. А сюжет "Думи про пирятинського поповича Олексія" походить з билинного епосу і водночас є втіленням козацького світогляду XVI–XVII ст.; це одна із найяскравіших дум з моралістичного циклу.

За класифікацією Ф. Колесси ці думи належать до "старіших дум", що змістом і темами мають багато спільного з давніми історичними народними піснями. Всі старші думи рисують сумні й страшні картини, а

їх основним мотивом є неволя, смерть, сум і туга" [1, 60].

Т. Шевченко також у свій час відзначив цю рису українських пісень та дум, написавши в "Прогулке с удовольствием и не без морали": "Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя" [11, 262].

За класифікацією дум, розробленою К. Грушевською, думи, що увійшли до "Букваря", належать до двох різних груп із шести. "Маруся Богуславка" – до дум невільницьких, другої підгрупи, яку дослідниця назвала "Богуславці" і до якої входять такі думи, як "Іван Богуславець" та "Сокил". Дума "Олексій Попович" належить, відповідно до цієї класифікації, до другої групи, названої "Думи про море". Сюди увійшли такі думи, як "Кішка Самійло", "Буря на морі", "Розмова Дніпра з Дунаєм".

Цю класифікацію К. Грушевська подала у виданні "Українські народні думи". Академік В. Перетц високо оцінив це видання у своїй рецензії: "...Пильно вдивляючись у суть нового видання дум, побачимо величезну відміну його від попередніх спроб. Широкий обсяг матеріалу, що лиш почасти використали попередники, мало не до краю вичерпана література дум, цінні критичні екскурси про окремі записи й діяльність збирачів дум, новий матеріал із забутих збірок рукописних і друкованих <...> – усе це й багато ще іншого робить працю К. М. Грушевської цілком оригінальною й новою поміж аналогічними, здавалося-б, працями про думи" [3, 1–2]. Вчений зазначає: "Головна мета праці К. М. Грушевської – це повність збірки. Вона не вибирає з відомих варіантів, а намагається зібрати їх якомога більше, не обминаючи жадного запису, окрім фальсифікатів, за які говориться в передмові. У перевиданих текстах, де тільки це можна встановити, позначено, у якому місці й від кого їх записано, беручи на вагу корпоративний лад старовинного кобзарства й консервацію дум у межах певних територій. <...> Поруч з повними текстами надруковано й фрагменти. Під окремою сигнатурою передрукуюються й скомбіновані варіанти, що їх склали попередні видавці..." [3, 3].

Праця К. Грушевської досі залишається найповнішим дослідженням українських дум, тому для з'ясування походження Шевченкового варіанту думи "Олексій Попович Пирятинський" доцільним є вивчення варіантів, наведених у цьому виданні.

Загалом дослідниця вмістила 119 текстів дум, з них 18 про "Олексія Поповича Пирятинського". Варіанти цієї думи є "дуже близькі до себе і що до змісту, і що до окремих деталей. Коли постараємось знайти між ними ближчі споріднення, то мусимо спочатку поділити їх на 2 нерівні групи: перша група – варіанти Житецького, Кириївського та варіант поданий у збірнику Антоновича і Драгоманова. Вони відрізняються від інших тим, що тут Олексієві урізують мизинного пальця, а від того стихає буря" [6, 54].

Друга група – варіанти Цертелєва, Срезневського, варіант, поданий в

журналі "Основа" 1862 р.; 2 варіанти у Антоновича і Драгоманова; дума в "Українських записях П. Мартиновича"; дума, що вийшла у "Кіевській старині", т. 1, січень 1885 року; варіант І. В. Горленко, Бандурист І. Крюковський, "Кіевская старина", т. 4, 1882 рік; варіант – А. Малинка "Кобзари и Лирники", що була надрукована у "Земському Сборнику Черниговской губернии" за 1903 рік; варіант Ф. Колесси, "Мелодії до українських дум", 1913 рік, серія 2-га. У цих варіантах "чудо діється від самої сповіди Олексія Поповича" [6, 54].

Окремо виділяє К. Грушевська варіанти – М. Костомарова в його "Истории Козачества", текст думи у збірнику Антоновича і Драгоманова, записаний від сліпого бандуриста в Харкові, та три тексти дум у Ф. Колесси у виданні "Мелодії до українських дум".

Стосовно ж сюжету думи вона зазначає, що "В "Англійських і Шотландських Баладах" Ф. Чайльда сей варіант поміщено поміж варіантами до балади про "Сповідь Браун-Робіна", між іншими моряцькими, переважно скандинавськими піснями. В сих піснях підчас бурі кидають жеребок, щоб знати, чиї гріхи викликали бурю, і кидають в море грішника, а буря втихає" [6, 57].

Щодо питання про походження тексту Шевченкової публікації думи "Олексій Попович", то Н. Вишневська та В. Бородін припускають, що текст її, можливо, взято зі збірки М. Максимовича "Сборник українських песен" (Київ, 1849. – С. 49–52), де вона має заголовок "Черноморская буря". Дума записана М. Максимовичем у 30-х роках XIX ст. у Полтавській губернії [8, 439].

Текст думи "Олексій Попович Пирятинський", який Тарас Шевченко ввів до свого "Букваря", справді є ідентичним до тексту думи "Черноморская буря" зі збірки М. Максимовича 1834 року. К. Грушевська подає цей текст під окремою сигнатурою і виявляє та слушно зауважує, що він становить "найвищий ступінь вмішування інтелігенції в кобзарську традицію (X)..." [6, 3].

На думку К. Грушевської, М. Максимович "мав по п'ять і більше записів одної пісні і тому міг уяснити собі ті зміни, що траплялися завдяки довгому й неправильному співанню сих пісень, а часом і завдяки власним винаходам співаків – таким чином він міг подати деякі пісні у виправленім виді – себ-то у зведених чи критичних редакціях. Дійсно, дві думи, що в тім часі вже були відомі в двох варіантах кожна – "Азовські брати" і "Олексій Попович" – Максимович скомбінував з варіантів, подібно до того як зробив се Срезневський з "Братами", але наново, на свій лад. Інші думи в збірці передруковані від Цертелєва точно й без змін" [6, 65].

Збірник українських пісень, виданий М. Максимовичем 1849 року, "се нова спроба Максимовича налагодити якесь величаве видання пісенности, разом з тим його найцінніша й найбагатша збірка" і робить немов підсумок усіх тогочасних видань. Збірка Цертелєва використана

найповніше: тут передруковано всі його думи" [6, 65].

Текст думи "Черноморская буря" К. Грушевська подає повністю. "Сей варіант був стільки разів передрукований і настільки популярний, що здавалось доцільним передрукувати його в цілості, з показанням варіантів, що на нього зложилися" [6, 55].

Єдина відмінність між текстом М. Максимовича і надрукованим Т. Шевченком полягає в означенні моря. У Шевченковому варіанті море скрізь назване "синім", а у варіанті М. Максимовича воно "чорне". В усьому іншому тексти абсолютно збігаються. Цей факт видається цікавим, адже в усіх відомих варіантах цієї думи море назване Чорним (окрім варіанта М. Максимовича) і воно позначає саме Чорне море як географічну одиницю.

З приводу епітета К. Грушевська зазначає, що варіант М. Максимовича "був передрукований в "Домашній науці" Шейковського, вищі початки (Київ, 1861), під заголовком "Дума про пирятинського попівича Олексія" в сьому передруку Чорне море всюди названо "синім" [6, 77]. Це єдина згадка про друкований текст думи, яку надрукував Т. Шевченко. Та навряд чи Т. Шевченко скористався цим виданням, оскільки "Буквар" вийшов друком вже в січні 1861 року у Петербурзі.

З огляду на те, що "Думу про Марусю попівну Богуславку" була взято з писемного джерела ("Записки о Южной Руси" П. Куліша), то нелогічним було б припускати, що думу про "Олексія Поповича" Т. Шевченко процитував з усного тексту.

Проте надрукований Т. Шевченком текст не є варіантом Шейковського, адже вже у згадуваній повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" уривок із цієї думи процитований у тому ж варіанті, і море вжито із означенням "синє". Отже, цей варіант був відомий Т. Шевченкові раніше, ніж було здійснене видання Шейковського. Можливо, Т. Шевченко цитував у "Прогулці" саме той текст, який надрукував у "Букварі" – інших варіантів цієї думи він не цитував.

Найімовірніше, що Т. Шевченко скористався добре знайомою йому збіркою М. Максимовича 1849 року. Але, як зазначала К. Грушевська, цей текст дуже багато передруковувався, і не виключено, що в одному з таких передруків Шевченко міг побачити цей варіант думи.

Чи міг Т. Шевченко свідомо замінити словосполучення "чорне море" на "синє море"? Доведений факт, що "навіть коли Т. Шевченко наслідував фольклорні зразки, як у "Думках" 1838, то використовував якісь елементи жанрової специфіки або поетики народної пісні для створення принципово іншого, авторського літературного твору" [5, 10]. Отже, відкидати припущення щодо внесення змін до тексту думи самим Т. Шевченком не можна.

Також покажемо є те, що Т. Шевченко у жодному своєму поетичному творі не вживав епітет "чорне" щодо моря [2]. Загалом, в усьому масиві поетичних творів Т. Шевченка немає словосполучення "чорне море", і це

безперечно свідчить про те, що Т. Шевченко цілком свідомо надавав перевагу вживанню сталого словосполучення "синє море", тоді як в українських народних думах "Чорне море" вживалося надзвичайно широко.

Т. Шевченко зображає море синім, звичайно, не випадково. "Синє море" в українському фольклорі – це стале словосполучення, яке походить із давнини і є спільним для усіх слов'ян. Воно відображає давню символіку, і тому Шевченко вживав це словосполучення у своїх творах, хоча у варіантах думи "Олексій Попович", наведених К. Грушевською, вжито словосполучення "Чорне море" (адже іншим морем козаки просто і не плавали).

Отже, питання щодо походження тексту "Думи про пирятинського поповича Олексія", надрукованого Т. Шевченком у "Букварі Южнорусском", потребує подальшого дослідження.

1. Колесса Ф. Про генезу українських народніх дум: (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). – Львів, 1921; 2. Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка / Ред. і упоряд. О. Ільницького і Ю. Гавриша. – New York, 2001. – Т. 1–4; 3. *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. – Етнографічний Вісник, кн.7. (Окрем. віддрук); 4. *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. – К., 1994; 5. *Росовецький С.К.* Фольклор у літературній творчості Шевченка. Рукопис; 6. Українські народні думи. Тексти і вступ Грушевської. – Т. I. – Київ, 1927; 7. Українські народні думи / Изд. подгот. Б. П. Кирдан. – М., 1972; 8. *Шевченко Т.* Повне зібр. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5; 9. *Шевченко Т. Г.* Буквар південно руський 1861 року: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд. М. М. Ілляша; вступ. слово О. Т. Гончара; післямова В. М. Яцюка. – К., 1991; 10. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У X т. – Т. I. – К., 1949; 11. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У X т. – Т. IV. – К., 1949.